КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

КАРАУЛЬНА ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА

УДК 930.85 (477.7)

ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

17.00.01 - теорія та історія культури

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському національному університеті культури і мистецтв, Міністерство культури і мистецтв України, м. Київ.

Науковий керівник: **ЯРЕМЧЕНКО Валентина Дмитрівна,** кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету культури і мистецтв, професор кафедри теорії і історії культури.

Офіційні опоненти: **ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович,** доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України II пол. XX ст. Інституту історії України НАН України.

МИРОНОВА Ірина Сергіївна, кандидат історичних наук, доцент Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. Мечнікова.

Провідна установа: Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова, кафедра історії та теорії культури, Міністерства освіти і науки України, м. Київ.

Захист відбудеться "25" квітня 2005 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.807.02 у Київському національному університеті культури і мистецтв (01133, м. Київ, вул. Щорса,36, ауд.209).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Київського національного університету культури і мистецтв (01133, м. Київ, вул. Щорса,36).

Автореферат розіслано "24" березня 2005р

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Однією з найпомітніших подій в історії України XX ст. стало здобуття статусу суверенної держави. Глобальні суспільні зміни спричинили еволюцію поглядів та моральних орієнтирів, стрімке зростання національної самосвідомості українського народу. За таких кардинальних змін набуває актуальності питання українського культурно-національного відродження, духовного розвитку нації, досвід та практика формування громадського суспільства. Українське культурно-національне відродження пройшло декілька етапів розвитку, однак саме наприкінці XIX – початку XX ст. український народ здобув можливість усвідомити себе консолідованою національною спільністю, здатною відстоювати свої культурні, економічні, мовні та політичні права.

Соціально-економічні, політичні й культурні зміни, що відбулись на цьому етапі в південноукраїнському регіоні, набули національних ознак і сприяли становленню української нації. Важливу роль в культурно-національному становленні Півдня України відіграли громадські товариства (Одеське товариство історії та старожитностей, "Просвіта", "Братство Тарасівців") та наукова еліта, збагативши вітчизняне військове суднобудування, геодезію, військову стратегію, ракетодинаміку, медицину, астрономію, археологію. Значним був внесок і творчої інтелігенції, яка сприяла розвитку української науки, освіти, поширювала українські періодичні видання і книги, розгортала просвітницьку діяльність, розвивала культурно-національні уявлення засобами українського театру, сприяючи розвитку процесів національного становлення, перетворенню етнічної спільноти на самосвідому націю.

В українській історіографії питання розвитку Півдня України кінця XIX – початку XX століття в контексті українського культурно-національного відродження досі не набули спеціального наукового дослідження. Тому так важливо й актуально визначити місце Південної України у становленні та збереженні національних цінностей, духовної культури та у формуванні інтелігенції України.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами

Дисертація виконана в межах загальнодержавної програми "Збереження та використання культурної спадщини на 2004-2010рр." від 20 квітня 2004р №1692-IV та Постанови Кабінету Міністрів України від 3 березня 2005 р. №2460-IV "Про затвердження Державної програми розвитку культури України на 2005-2007 рр.".

Мета і завдання дослідження – визначити особливості національно-культурного відродження Півдня України кінця XIX – початку XX ст.

Відповідно до мети визначено такі завдання:

– проаналізувати рівень розробленості досліджуваної проблеми;

– дослідити основні теоретичні концепції у радянській, зарубіжній українстиці, українській новітній історіографії стосовно історії українського відродження;

– з'ясувати основні тенденції, специфіку та форми націотворчих процесів на Півдні України кінця XIX – початку XX ст.;

– визначити історичні періоди регіонального культурно-національного становлення;

– виявити роль наукової та культурної еліти у формуванні та збереженні національної історико-культурної спадщини;

– з'ясувати роль і місце південноукраїнського регіону у розвитку українського культурно-національного відродження кінця XIX – початку XX ст.

Об'єкт дослідження – українське культурно-національне відродження Південної України кінця XX – початку XX століття.

Предмет дослідження - становлення національно-культурної самобутності Південного регіону України.

Теоретико-методологічними основами дослідження є принцип історизму при висвітленні об'єкта вивчення. Характер та завдання дисертаційного дослідження зумовили застосування конкретних наукових методів: історичного, генетичного, системного, хронологічного, порівняльного при розгляді соціально-політичних, економічних, громадсько-просвітницьких процесів краю.

Хронологічні рамки визначаються періодом національно-культурних рухів та процесів у Південній Україні і охоплюють події, починаючи з 70-х років XIX століття до 1917 року.

Територіальні та географічні рамки дослідження – південно-західний регіон України, що на кінець XIX початок XX ст. становив територію Херсонської губернії. За сучасним територіальним поділом це землі Одещини, Херсонщини та Миколаївщини. Виокремлено Миколаївське військове губернаторство, яке становило самостійну адміністративну одиницю.

Джерельну базу дисертаційної роботи становлять документи і матеріали архівних фондів державного історичного архіву м. Києва, (ф. 356, 358, 359, 1270), державних обласних архівів Одеської області (ф. 634, 2, 848), Херсонської (ф. 14), Миколаївської (ф. 229, 230, 206, 207, 208, 301, Р-2878, 2778, 137, 1817), фонди Інституту рукопису

Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, а також документи Миколаївської обласної наукової бібліотеки ім. О.Гмирьова та Миколаївського обласного краєзнавчого музею.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– вперше в українській історичній науці на основі комплексного дослідження процесу збереження та відродження національного фактору в культурі Південної України кінця XIX – початку XX ст. проаналізовано, узагальнено та систематизовано історіографічний доробок з досліджуваної теми;

– систематизовано історико-теоретичні концепції процесу українського культурно-національного відродження в українській та зарубіжній історіографії;

– на основі опублікованих та архівних матеріалів, значна частина яких вперше вводиться в науковий обіг, розкрито основні напрями і форми культурно-національних процесів краю наприкінці XIX – на початку XX ст.,

– запропоновано періодизацію націотворчих процесів у регіоні, що склалися в контексті українського культурно-національного відродження;

– з'ясовано роль наукової та культурної еліти у формуванні національного становлення краю;

– узагальнено відомості про освітній, культурно-громадський потенціал та соціокультурну базу формування та збереження національного фактора в культурі Півдня України;

– поповнено документальний фонд фольклористики та етнографії як історичного джерела українського відродження шляхом пошуково-дослідницької роботи;

– визначено внесок Півдня України в українське культурно-національне відродження кінця XIX – початку XX ст.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані для підготовки фундаментальних праць з історії України, історії культури України, написання навчальних посібників з курсу "Українська та зарубіжна культура", спецкурсів "Розвиток української культури на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.)" та "Національно - культурне відродження Півдня України XIX ст.", а також для оновлення експозицій обласних музеїв.

Апробація результатів дисертації. Одержані результати були апробованні автором у доповідях на міжнародних, всеукраїнських, регіональних та обласних наукових конференціях, а саме: міжнародній

науково-методичній конференції "Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку" (Херсон, 1997); міжнародній науково-методичній конференції "Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя" (Київ, 1998); II міжнародній науково-практичній конференції "Краєзнавство і туризм : освіта, виховання, стиль життя" (Київ, 2000); всеукраїнській науково-практичній конференції "Педагогічні пошуки в галузі мистецької освіти в Україні на межі третього тисячоліття: традиції, сучасність, перспективи" (Луганськ, 2003); а також використані при написанні навчального посібника "Козацькі поселення на Миколаївщині. Історія та легенди" (Миколаїв, 2001) та при укладанні хрестоматії з народознавства "Козацька веселка над Бугом. Свята та обряди за народним календарем" (Миколаїв, 2002).

Матеріали дослідження використовувались у практичній роботі автора, зокрема у виступах на обласних, районних семінарах для працівників соціокультурної сфери Миколаївської області, а також у навчальному процесі Миколаївського вищого державного училища культури.

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації відображені у десяти наукових публікаціях, з яких три – у наукових фахових виданнях.

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження, його метою і основними завданнями. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (613 найменувань) та додатків. Повний обсяг дисертації – 223 стор.; в тому числі обсяг основного тексту – 180 стор., перелік джерел та літератури 27 стор., додатки – 16 стор.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У Вступі обґрунтовано актуальність теми, розкрито її зв'язок з науковими програмами і планами, визначено мету та конкретні завдання дослідження, його об'єкт, предмет, хронологічні межі, джерельну базу, розкрито наукову новизну та практичне значення, наведено відомості про апробацію та впровадження результатів здійсненої роботи.

У першому розділі – "Історіографія, методологія та джерельна база дослідження" – проаналізовано історіографію теми, охарактеризовано джерела, розкрито теоретико-методологічні засади дослідження.

У підрозділі 1.1 – "Історіографія та джерельна база" – проаналізовано літературу з досліджуваної теми, окреслено джерельну базу дисертаційного дослідження.

Історіографічну базу досліджуваної проблеми становлять архівні документи, наукові, мемуарні та періодичні видання. Виявлену літературу структуровано у хронологічній послідовності у дві групи: до першої належать праці, в яких концептуально осмислюється процес українського культурно-національного відродження кінця XIX – початку XX ст.; до другої – праці в яких характеризується національне становлення Південної України, що виявилось у соціально-економічних, культурних та мистецьких перетвореннях.

Перші спроби історико-теоретичного осмислення культурно-національного відродження в Україні розпочались наприкінці XIX – початку XX ст. М.Грушевським, М.Аркасом, які розглядали національний рух як відродження. Українські історики в діаспорі (Д.Дорошенко, Р.Шпорлюк, П.Магочій) визначили специфіку цього процесу, запропонували періодизацію, своє розуміння витоків національного руху та концепцію "націоналізму". Українські новітні історики (В.Сарбей, О.Реєнт, І.Колесник, Н.Шип та інші) вивчали економічні, соціально-політичні передумови культурно-національного відродження, вони виклали свою інтерпретацію його змісту, проаналізували національно-культурне відродження як історичне явище з погляду різних наукових історичних шкіл. Однак зазначенні науковці розглядали проблему в її широкому історико-соціальному розумінні, а національні процеси Південної України – побіжно.

Питанням історичного, соціально-культурного розвитку Півдня України присвятили свої праці українські історики кінця XIX – початку XX ст., серед них зокрема: А.Скальковський[1], – що склав статистичний опис Новоросійської губернії та описав геополітичне становище на кінець XIX ст.; Д.Багалій[2], – частково розглянув питання становлення освіти та культури Новоросійського краю наприкінці XIX ст.; Ф.Браун[3], – здійснив статистичні дослідження з економічного розвитку Півдня України. Отже, історики XIX ст. розкривали реформаційні процеси Півдня України в контексті цілісного історичного процесу краю, однак вони не торкались національного аспекту, зокрема світоглядної позиції "малоросійського" патріотизму, що не передбачав українського автономізму.

---

[1] Скальковський А.О. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч.1. – Одесса,1850.

[2] Багалій Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры//Киевская старина. – 1889. – № 4-7.

[3] Браун Ф.К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877). – Кн.1. – Одесса, 1879.

Значним науковим доробком історіографії в діаспорі була і залишається праця Н.Полонської-Василенко "Історія України". Автор на основі архівних матеріалів міст Херсона, Одеси та Запоріжжя дійшла висновків, що Південна Україна з давніх часів була органічною складовою України і всупереч планам колоніальних режимів заселити її чужинцями залишалася з етнічним українським населенням. Відомий етнограф та фольклорист Ф.Вовк у працях з археології та етнографії, вміщених у книзі "Студії з української етнографії та антропології" ретельно дослідив народну культуру Півдня на матеріалах Херсонської губернії. Однак при цьому лишилися практично не розкритими процеси культурного розвитку та національного становлення Південного регіону кінця XIX – початку XX ст.

Сучасний історик в діаспорі О.Субтельний[4] проаналізував деякі аспекти соціально-економічного та революційного руху Півдня у контексті загальної історії.

Теоретичною базою радянської історіографії, як стверджує Я.Грицак, була дивна суміш "інтернаціонального марксизму з великодержавним російським націоналізмом", тому вона мусила персосмислити історично-політичний досвід і своє нове становище, що характеризувалось розподілом науки на дві гілки: "марксистську" та "національну". Історик Д.Яворницький, як представник національного розвитку науки, розглядав роль Півдня України як важливого регіону у поширенні козацького руху та збереженні козацької історії і культури. Вчений дослідив розвиток козацького руху на території сучасної Одеської та Миколаївської областей. Виявлені архівні матеріали увійшли до збірки "Історія запорозьких козаків", у якій змальовано народний образ українського козака, що суттєво вплинув на розвиток місцевого патріотизму, фольклористики, літератури та культури, стимулював ідейно-патріотичні волевиявлення.

У праці видатного історика І.Крип'якевича "Історія України"[5] розкривається історичний процес розвитку Півдня України: формування грецьких поселень на Чорноморському узбережжі, колонізації українських земель Російським самодержавством, революційне робітниче піднесення кінця XIX – початку XX ст.

Що стосується більшості радянської "марксистської" історіографії, то, на думку Ярослава Грицака, у теоретичному відношенні вона була цілковито безплідною. Весь її розвиток полягав у пошуку ілюстрацій до окремих положень праць К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна та

[4] Субтельний О. "Україна: історія" – К., Либідь, 1993.

[5] І.Крип'якевича "Історія України" – Львів, 1990.

партійних документів. Однак для вивчення суспільно-громадського руху Південної України, на нашу думку, роботи О.Рябініна-Скляревського О.Гермайзе та М.Яворського[6], публікації Б.Ітенберга "Движение революционного народничества", Ш.Людковського "Николаев. Страницы революционной славы", М.Лещенко "Селянський рух на Україні в перші роки російської революції", написані на широкій архівній джерельній базі і дозволяють зрозуміти витоки, умови і тенденції політизації громадсько-культурного руху.

Часи хрущовської відлиги стимулювали відкриття наукових інститутів, акцентували дослідницьку роботу з накопичення джерельної бази історичного розвитку суспільства, дозволили українським дослідникам зосередитись на більш детальному вивченні історико-культурної спадщини. У 70-х р. XXст. провідною науковою установою України - Інститутом історії Академії Наук УРСР (колишня назва), – було видано узагальнену працю "Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область". На основі численних архівних матеріалів у формі нарисів, дослідники систематизували історичну, економічну та соціально-політичну ситуацію в області з часів її заснування і до 70-х років XX ст. Однак питання становлення культури та освіти розкрито у вузько інформативному стилі, вибірково, без аналізу і узагальнення. Подібне видання було здійснено і за матеріалами досліджень Одеської та Херсонської областей, що дозволило глибше вивчити геополітичне становлення значних територіальних частин Південної України. Незважаючи на складний час – боротьба з дисидентським рухом, – праці вийшли українською мовою. Автори вже цим відстоювали право українського народу на вільний розвиток своєї мови.

Радянська історіографія не розглядала історичний розвиток України окремо від соціалістичних завдань СРСР, оминала національні питання в будь-якому їх вияві. Однак, прагнучи об'єктивності, дослідники вказували і на ті факти, що постають сьогодні як доказ українських національних процесів. Наприклад, дослідження В.Карабузана "Заселение Новороссийской, Екатеринославской и Херсонской губернии в XVII – I пол. XIX века (1719-1858 г. г.)", яке містить цікаві статистичні дані про різноманітний національний та соціальний склад населення краю, серед якого чільне місце посідали українці, переселені царським

---

[6] Рябінін-Скляревський О.О. З життя Одеської Громади 1880-х років. – Кн.4. – К.,1929; Гермайзе Й. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т.1. – К.,1926; Яворницький М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – Т.1.-К.,1927.

урядом з Полтавської, Київської, Могильовської та Смоленської губерній.

Певне місце в історіографії даної проблеми належить дисертаційним дослідженням: А.Мисечека "Український культурно – освітній рух на Півдні України 1900-1914 рр." та В.Кузьменка "Український культурно-національний рух у 90-х роках XIX ст. (на матеріалах Півдня України)". В них інтерпретовано український освітній та національний рух через діяльність громадських товариств та об'єднань, з позиції політизації.

Чимало дослідників зосереджували свої пошуки на суто мистецтвознавчому матеріалі, прагнучи систематизувати і аналізувати його як вагому форму національного самопізнання і духовного відродження. Наприклад, збірка "Местные художественные музеи II пол. XIX века", в якій узагальнено розвиток музейної справи України і частково розкрито історію створення музеїв Півдня. Праця "Історія української дожовтневої музики", видана Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського Академії Наук УРСР (колишня назва), в якій аналізується музична творчість місцевого композитора М.Аркаса як автора першого музично-драматичного твору "Катерина" за однойменним твором Т.Шевченка. Однак про діяльність інших місцевих композиторів, які писали твори на українські теми, в роботі не йдеться. Колективна монографія "Український драматичний театр", видана цією ж науковою установою, розкрила шлях розвитку українського театру – від його витоків і до середини XX століття. Дожовтневий період становлення професійного українського театру пов'язаний з Південним регіоном, театральні трупи І.Карпенка-Карого, І.Кропивницького, М.Старицького, М.Садовського, П.Саксаганського тривалий час жили і працювали у Миколаєві, Одесі та Херсоні, де відбувалось їх творче становлення та формування засад українського театру. Про це свідчать і мемуарні видання П.Саксаганського "По шляху життя", С.Тобілевич "Мої стежки і зустрічі", "Корифеї Українського театру", І.Мар'яненка "Минуле українського театру".

У працях І.Пільчука "Іван Карпенко-Карий", В.Василька "Микола Садовський та його театр", І.Друзь "Марія Садовська", О.Чабанової "Літопис життя та творчості Карпенка – Карого" Південний край постає не тільки у зв'язку з театральною діяльністю театру корифеїв, а й як батьківщина родини Тобілевичів.

Певним аспектом національного відродження Південного регіону кінця XIX – початку XX ст. були присвячені сучасні міжнародні, всеукраїнські та регіональні конференції[7].

Основними історичними джерелами стали документи і матеріали із архівних фондів: законодавчі документи, матеріали діловодства канцелярії військового губернатора, канцелярії градоначальника, волосних правлінь, журнали засідань і постанов, протоколи губернських дум, міських управ, звіти громадських товариств та матеріали публіцистичного характеру, вміщені до періодичних видань. З метою виявлення документів, певна частина яких уперше запроваджується в науковий обіг, нами було проаналізовано зібрання архівів Києва, Херсона, Одеси, Миколаєва.

Отже, результати аналізу історіографії та джерельної бази дозволили дійти висновку, що досліджувана тема не стала предметом спеціального дослідження і потребує нових наукових студій.

У *підрозділі 1.2 – "Теоретичні аспекти вивчення українського національного відродження"* – проаналізовано різні підходи до процесу національного відродження в українській та зарубіжній історіографії.

Національна свідомість та "націоналізм" є філософськими засадами українського національного руху, що сприймався як синонім терміна українського відродження.

Кожне суспільство, як свідчить історичний досвід, проходить основні етапи еволюції: формування народу, етносу, нації. Народ як біологічна єдність людей, пов'язаних єдиним простором, з часом розвиває свою мову, побут, культуру, набуває психологічних особливостей і трансформується в етнос, який переростає в націю. Отже, становлення націй тісно пов'язане з націоналізмом, який стає природним рухом народу до творення власної самобутності. Б.Андерсон, сучасний американський історик, визначив націоналізм як форму культури, що об'єднала ідеологію, мову, міфологію, систему символів та форму свідомості, і набула всесвітнього значення. Представники класичної школи українських істориків (М.Грушевський, М.Аркас) використовуючи поняття "національний рух", розуміли під ним українське національне

---

[7] Заселення Півдня України: Проблеми національного та регіонального розвитку: Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція. – Ч.2. – Херсон,1997; Південь України і складання української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції – Ч.І-ІІ. – Одеса,1994; Етнографія, освіта, культура: Тези доповідей та повідомлень першої та другої регіональної науково-творчої конференції. –Миколаїв. – Ч.І-ІІ. – Миколаїв,1995-1996.

відродження. М.Грушевський головним механізмом національного руху назвав народну мову, яка "вирішила долю українського відродження, відновивши розірваний зв'язок інтелігенції з народом"; М.Аркас – розвиток української мови, літератури, науки та інших складових етнонаціональної приналежності.

Відомий вчений в діаспорі Д.Дорошенко зазначав, що українське національне відродження має своє джерело: з одного боку, – історичні традиції, а з іншого, – пробуджені почуття своєї народності. Канадсько-американський дослідник І.Лисяк-Рудницький головною метою відродження вважав перетворення з етнічно-мовної спільноти на самосвідому політичну і культурну спільноту. Поняття "націоналізм", зазначав він, в українській політичній термінології з'явилось під кінець XIX ст. і розглядалось як однозначне поняттю "активна національна свідомість та патріотизм". Він вважав, що південний регіон переорієнтував всю торгівлю України в південному напрямку, а це означало рішучий крок до утворення географічного об'єднання українського народного господарства.

Для кращого розуміння українського національного відродження сучасний американський вчений П.Магочій запропонував враховувати принципи "численних відданостей і "взаємовиключних свідомостей", які визначив так: принцип "численних відданостей", які слід розуміти як лояльність до "краю, держави, країни, і всі вони сумісні"; принцип "взаємовиключних свідомостей", який передбачає, що "неможливо бути росіянином з Малоросії або поляком з України, треба бути або росіянином або українцем, неможливо бути одним і другим".

Дослідник Р.Шпорлюк запропоновував схему розвитку українського національного відродження, визначивши такі фази: академічна, культурна, політична. Перша передбачає період наукового зацікавлення, коли окремі інтелігенти "віднаходять" національність і накреслюють контури свідомості; друга – формує патріотичну свідомість, і маси даного населення включаються у відродження; третя – це масовий національний рух з політичними наслідками. Національне відродження він визначив як усвідомлення етносом себе як нації, як дійової особи історії і сучасного світу.

В незалежній Україні дослідники українського культурно-національного відродження пропонують нове наукове тлумачення генези, періодизації та визначення процесу. В.Сарбей визначив національне відродження як "комплекс подій і явищ кінця XVIII – початку XX ст., пов'язаних з поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавленням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців". Сучасна українська дослідниця

І.Колесник розглядала національне відродження як "рух і тип свідомості, орієнтований на відновлення державності в Україні, що має свої ідейні формули", якими вона назвала ідею народності та ідею єдності всіх українських земель. Автор визначила чинники українського відродження, що впливали на його перебіг: по-перше, психологічний фактор – "почуття патріотизму, любові до рідного краю, звичаїв, мови, решток старовини"; по-друге, інтелектуальний чинник, адже "відродження свідомості українства почалось з історико-топографічних та етнографічних студій", з полеміки довкола української мови, стандартизації літературної мови та словесності; по – третє, економічний фактор, де вирішальний крок, на думку І.Колесник, був зроблений Південною Україною. На сьогодні в наукових дослідженнях питання українського культурно-національного відродження залишається дискусійним. Ми зустрінемо географічний, геополітичний, культурологічний підхід до його аналізу. О.Забужко, ґрунтуючись на культурному факторі розвитку, запропонувала таку періодизацію: період, коли Україна, "спираючись на народну мову та етнокультуру, почала виробляти культуру локального, обласного значення"; період, – пов'язаний "з потужною культуротворчою спрямованістю і був репрезентований мислителями загальнослов'янського рівня: М.Драгомановим, В.Антоновичем, П.Житецьким та іншими"; період "львівський, точніше "франківський", що став вирішальним для самоусвідомлення нації через культуру. До нинішнього часу в теорії й методиці сприйняття процесу національного відродження, яке відбулось на землях Російської імперії та на західноукраїнських землях збереглися різні підходи: однолінійний, паралельний, розрізнений. Однак науковці вважають, що процес відродження мав однакові стадії становлення: збирання спадщини, – коли окремі вчені або, частіше, непідготовлені ентузіасти збирають мовні, фольклорні, літературні та історичні залишки даного народу; організаційна, – коли виникають культурні організації (читальні, театри, бібліотеки, музеї, тощо); політична, – коли закладають партії та інші організації, що примножують участь народу у політичному процесі. За такою схемою ми й розглядаємо українське національне відродження на Півдні України.

У другому розділі – "Передумови культурно-національних процесів на Півдні України наприкінці XIX – початку XX ст." – проаналізовано стан народногосподарського комплексу як фундаменту новітніх перетворень, модернізації науково-технічного, культурного прогресу південного регіону та національно-культурних передумов відродження нації і держави.

У підрозділі 2.1 – "Суспільно-економічний потенціал краю" – розглядаються економічні досягнення Південного регіону, що зумовили активний розвиток суднобудування, судноремонтної справи, морського каботажного та міжнародного плавання. Так, на 1904 р. тільки в Миколаєві працювали ряд консульств та віце-консульств з Туреччини, Греції, Німеччини, Нідерландів, Австро-Угорщини, Сербії, Великобританії, Португалії, Швеції та Норвегії, Бразилії, Італії та Франції. Це сприяло розвитку промисловості та сільського господарства, залученню іноземного капіталу та зростанню престижу Півдня України. Комерційні порти Миколаєва та Одеси за масштабами своєї діяльності поступалися тільки С.Петербургу. Станом на 1912 р. за обсягом експорту Миколаївський порт вважався найпершим в Росії і обслуговував Херсонську, Полтавську, Катеринославську, Київську, Харківську, Курську та інші губернії. Станом на 1894 р. обсяг вивезеного збіжжя за кордон сягнув 87 млн.729 тисяч 210 пудів, в експорті переважали пшениця, жито та інші зернові культури. Крім того, на Півдні діяли чавуноливарні, механічні, машинобудівні і навіть ракетний заводи. Розвивались приватні підприємства (солеварні, борошномельні, канатні, чинбарні), різноманітні ремесла та селянські промисли (гончарство, ковальство, рибальство та інші). Помітну роль в економічному розвитку Півдня відігравав водний транспорт Південного Бугу та залізниця, що з'єднала регіон з Києвом, Харковом, Москвою і Петербургом. Південь був одним з головних центрів суднобудування на Україні, де будувалися технічно обладнані кораблі: броненосці, міноносці, есмінці та інші різновиди.

Отже, на Півдні України була створена потужна промислова база, що сприяла значним економічним і соціальним зрушенням та індустріальному прогресу в Україні.

У підрозділі 2.2 – "Формування освіти в умовах культурно-національного руху" – проаналізовано становлення загальної, професійної та вищої освіти, що сприяла зростанню чисельності висококваліфікованих кадрів, прогресивному розвитку суспільства, формуванню національно-культурних компонентів і збереженню національної самосвідомості. Регіональні особливості краю позначилися і на формуванні освіти. Розвиваючись як центр військово-морського та промислового суднобудування, Південь потребував відповідних спеціалістів, тому першими навчальними закладами, наприклад на Миколаївщині, стали Морське артилерійське училище і Морський кадетський корпус (1795 р.). Наприкінці XIX – початку XX ст. на Півдні України була сформована чітка система триступеневої освіти: парафіяльні, недільні, земські

школи, училища, гімназії, професійні училища, ремісничі школи, інститути. Проміжне становище між гімназіями і університетами займали ліцеї, яких в Україні було три, один з них - Рішельєвський, який з 1817 р. діяв в Одесі, і з 1865р. на його базі було засновано Новоросійський імператорський університет, в якому працювали видатні науковці: І.Мечников, І.Сєченов та інші. Передова інтелігенція порушувала питання про впровадження в університетах українознавчих дисциплін, курсів та навчання в школі рідною мовою. Однією з перших на Півдні, така школа була заснована на Миколаївщині в селі Богданівка на кошти М.Аркаса. Значна кількість початкових шкіл впроваджували у навчальний процес елементи українознавчого змісту: влаштовували народні свята та обряди, знайомили з народною пісенною та усною творчістю.

Таким чином, незважаючи на тотальну русифікацію, освіта намагалась не тільки зберегти національні ознаки, а й сприяла формуванню патріотизму та національної ментальності.

У підрозділі 2.3 – "Наукова еліта та культурно-мистецькі установи в розвитку національної культури" – висвітлено наукові здобутки кінця XIX – початку XX століття, форми та зміст діяльності соціокультурних закладів.

Основними напрямами наукових досліджень були: географія, історія, астрономія, гідрографія, медицина, мистецтво та етнографія. Так, у науковому житті краю брали участь відомі науковці, такі як історик, композитор, етнограф М.Аркас, контр-адмірал М.Кумань, морський адмірал В.Мєліхов, член-кореспондент Академії Наук К.Кнорре, генерал – лейтенант К.Константинов, член технічного комітету І.Шестаков, громадський діяч Г.Ге та інші. На Півдні України було створено значну мережу закладів культури: театри, музеї, бібліотеки. Так, у Миколаєві діяли морський музей, історико-археологічний, художній, музей живої природи "Акваріум", який за значимістю колекції посідав четверте місце серед десяти подібних колекцій Європи. Музеї вели активну культурно-просвітницьку діяльність: влаштовували лекції, етнографічні та мистецькі екскурсії, виставки, практичні заняття, консультації, друкували науково-просвітницьку літературу. З-поміж діючих бібліотек найважливішу роль у формуванні національного самоусвідомлення відігравала бібліотека товариства "Просвіта", укомплектована творами І.Франка, Т.Шевченка, Л.Українки, В.Доманицького, Б.Грінченка, українськими газетами "Рада", "Діло", "Українська хата". Театри Півдня не тільки знайомили населення з творчістю відомих театральних труп Росії, Італії, Польщі, Німеччини, з роботами видатних

митців театру М.Щепкіна, К.Соленика, В.Качалова, В.Комісаржевської, а й сприяли становленню національного театрального мистецтва, демонструючи акторські та режисерські здобутки театру українських корифеїв. Український професійний театр заклав основи акторської та режисерської школи на Україні, стимулював розвиток музичної вокальної творчості, аматорського театрального руху, прищеплював любов до національної мови, культури та історії.

Отже, Південний регіон мав потужний науковий потенціал та збалансовану мережу соціокультурних закладів, що формувало культурне середовище, ґрунт для національного виховання, стимулювало процес вивчення культурної та історичної спадщини свого народу.

У третьому розділі – "Особливості українських культурно-національних процесів у регіоні " – охарактеризовано головні етапи розвитку національно-культурного руху Південного краю: етнографічно-фольклористичний етап, зміст якого становить етнографічна та фольклористична діяльність національно-свідомої інтелігенції; громадсько-культурницький період, характерною ознакою якого була просвітницька діяльність громадських товариств та висвітлення національної ідеї у творчості мистецької інтелігенції; етап політизації громадсько-культурного руху, специфічною ознакою якого було формування ідей національної окремішності та державності.

У підрозділі 3.1 – "Етнографічно-фольклористичний етап" – досліджується діяльність інтелігенції, яка, усвідомивши свою національну ідентичність, вивчала літописи, хроніки, грамоти, звичаї, обряди та мистецькі здобутки українського народу, видавала праці з етнографії, антропології, мистецтвознавства, фольклористики. Такі представники, як Ф.Вовк, М.Аркас, В.Ястребов, С.Чернявська, Л.Дніпрова-Чайка та інші сформували південний напрям етнографічно-фольклористичної роботи та її наукові принципи, дослідили і зібрали кращі зразки народної культури: обряди, традиції, усну народну творчість. Серед ентузіастів збирання народної музики краю особлива роль належить М.Аркасу, який занотував близько 400 пісень, частину з яких включив до лібрето опери "Катерина", створену за однойменним твором Т.Шевченка.

У підрозділі 3.2 – "Громадсько-культурницький період" – розкрито роботу благодійних, наукових, культурних об'єднань та митців регіону, спрямовану на розвиток українських національно-культурних процесів.

Соціально значимим фактором для розвитку суспільства була діяльність історико-філологічного товариства при Новоросійському

університеті, Одеської громади, товариства Південноросійських художників ім. Святих Кирила і Мефодія, товариства "Просвіта". Шляхом вивчення української історичної спадщини, вшанування видних українських митців, розвитку освіти на національній основі, створення національного театру, збереження національних традицій і свят вони сприяли розвитку національної самосвідомості та розгортанню націотворчих процесів на Півдні України.

Південноукраїнські митці кінця XIX – початку XX ст. (літератори О.Пальма, В.Рюмін, Л.ДніпроваЧайка, С.Черкасенко, живописці Р.Судковський, О.Кухаревський, А.Ждаха, Є.Маковський) відігравали провідну роль у процесах культурно-національного становлення. Незважаючи на тотальну русифікацію, вони засобами мистецтва пробуджували національні почуття, створюючи патріотичні твори з української історії, підкреслюючи духовну силу та красу українського народу. Вагомим здобуткам українського музичного мистецтва є творчість багатьох композиторів, а саме: М.Аркаса, автора опери "Катерина" за однойменною поемою Т.Шевченка; Г.Манілова, який на основі українського фольклору написав симфонії "Українська фантазія" та "Українські відгуки"; К.Біанки – автора опери "Вій" за однойменним твором М.Гоголя.

Активно розвивався український регіональний професійний театр. Плеяда визначних митців – М.Кропивницький, П.Саксаганський, М.Старицький, М.Карпенко-Карий, та інші, – протягом тридцяти років гастролювали на теренах Півдня, сприяли духовному піднесенню південноукраїнського народу, здійснюючи постановки відомих українських опер "Запорожець за Дунаєм", "Наталка-Полтавка", "Катерина". Глибокою народністю та національною своєрідністю позначений аматорський театральний рух. Театральний гурток миколаївської "Просвіти" влаштовував різножанрові вистави української класичної драматургії: "Бондарівна", "Сто тисяч", "Мартин Боруля", "Безталанна" та інші. В архітектурі краю використовувались особливості українських забудівель – галерея, ґанок, широке винесення даху, орнаментальне оздоблення вікон, прикрашання фасаду приміщення декоративними елементами. Отже, національно свідома інтелігенція своєю творчістю сприяла національній самоіндентифікації народу і поширенню національної культури.

У підрозділі 3.3 – "Політизація громадсько-культурницького руху" – досліджено динаміку подій 1905 року, а саме: активне формування політичних партій, гуртків та об'єднань, становлення політично свідомої спільноти та визначення ідеї державної незалежності.

Введено в науковий обіг та уточнено ряд фактів з історії революційного селянського руху в регіоні 1905 року.

Південь України був значним революційним центром, де діяли групи народників, соціал-демократів, марксистів, поширювались робітничі та селянські виступи, порушувались соціально-економічні, політичні, національні питання. Так, у програмному документі революційного гуртка Казанки Єлисаветградського повіту висувались вимоги: забезпечити населенню право на свободу слова, друку, зборів, спілок, совісті, право на самовизначення всім націям; відокремити церкву від держави і школи, надати можливість здобувати освіту рідною мовою. Це характеризує національний процес як ідеологічно зрілий та організований.

Поширення народно-демократичного руху змусило уряд переглянути положення Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. і прискорити вихід царського Маніфесту 1905 р., що гарантував громадські права українському населенню, скасовував заходи проти української мови й театру, дозволяв створювати громадські організації. Це активізувало культурно-національні процеси в Україні і в Південному регіоні зокрема та підготувало ідеологічний грунт для Української національно демократичної революції 1917 р. як логічного завершення національного відродження.

У ВИСНОВКАХ підбито підсумки і узагальнено результати дисертаційного дослідження, які можна звести до таких положень:

– на Півдні України кінця XIX – початку XX ст. проходив процес культурно-національного відродження, що характеризувався такими особливостями: 1) існування "демографічного покоління", яке стало носієм національної свідомості; 2) створення нової генерації, яка розпочала відродження ознак суспільної свідомості українства; 3) модернізація південноукраїнської економіки, що сприяло становленню Півдня як значного центру суднобудування України, поширенню міжнародних економічних зв'язків на теренах України; 4) розгортання широкого культурно-просвітницького руху, що став одним із чинників національного становлення;

– українознавчі процеси у регіоні виявились у формі етнографічно-фольклористичної, громадсько-культурної діяльності та політизації громадсько-культурного руху, що викристалізували ідеї етнічної, територіальної та мовної спільності українського народу, національної окремішності, створили політичне свідоме суспільство готове відстоювати ідеї національної державності;

– функціональним чинником у формуванні національної ідентичності були заклади освіти та громадські об'єднання. Передова освітянська інтелігенція шляхом впровадження в навчальний процес української мови, літератури, історії, відкриттям курсів та початкових шкіл з україномовним викладанням, організацією дозвіллєвих форм з національними компонентами, зуміла створити грунт для сприйняття української культури та формування національної свідомості народу. Широка мережа громадських товариств (Одеська Громада, "Братство Тарасівців", "Просвіта") залучала народ до культурно-національного руху та сприяла національній єдності. Своєю діяльністю громадські об'єднання виходили за регіональні межі і налагоджували стосунки з відомими представниками демократичних процесів Центральної та Західної України;

– рушійною силою національно-культурного відродження на Півдні України стала науково-технічна та мистецька інтелігенція. Наукова думка регіону була в авангарді багатьох напрямів і збагатила науку в галузі історії, військового суднобудування, геодезії, військової стратегії, ракетодинаміки, сферичної астрономії, медицини. Культурно-мистецька еліта художніми засобами та прийомами, ідейною забарвленістю та естетичним навантаженням творів підтримувала національні процеси в регіоні та протистояла денаціоналізації краю;

– Південь України кінця XIX – початку XX ст. здійснив плідний внесок у розвиток українського культурно-національного відродження, підготував матеріальний та ідеологічний грунт для здобуття державної незалежності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Караульна О.М. Нариси історико-теоретичних аспектів національно-культурного відродження України // Культура народов Причорноморья. – 2004. – №56. – Т.2. – С.82-85.

2. Караульна О.М. Становлення архітектурних стилів на Миколаївщини на грунті національного-культурного відродження XIX-XX ст. // Питання культурології: Зб. наук. праць. – Вип. 20. – 2004. -С.35-37.

3. Караульна О.М. Бібліотечні установи як осередки становлення ідей національної культури на Миколаївщині кінця XIX – початку XX ст.// Бібліотечний вісник. – 2004. – №4. – С.31-33.

4. Караульна О.М. Розвиток національно - музичної культури кінця XIX початку XX ст. на Миколаївщині // Музичне мистецтво і культура. – 2004. – №5. – С.15-18.

5. Караульна О.М. Формування патріотичної свідомості засобами самостійної освіти на заняттях з предмету "Українська та зарубіжна культура„ // Педагогічні пошуки в галузі мистецької освіти в Україні на межі третього тисячоліття: традиції, сучасність, перспективи: Тези доп. всеукр. наук.-практ. конф. 17-19 квітня 2003. – Луганськ, 2003. – С. 27-28.

6. Караульна О.М. Культурологічна освіта на засадах краєзнавчої спадщини (на матеріалах Миколаївської області)// Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя: Тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. 9-11 листопада 2000. – К., 2000 . – С. 199-202.

7. Караульна О.М., Дрізо В.Я., Царельник О.О. Козацька веселка над Бугом. Хрестоматія з народознавства. – Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2002. – 192 с.

8. Караульна О.М., Крамаренко В.В. Зі скарбниці народної педагогіки // Краєзнавство і туризм: освіта , виховання, стиль життя: Тези доп. міжнар. наук. метод. конф. 1-3 жовтня 1998. – Херсон, 1997. – С. 74-76.

9. Караульна О.М., Крамаренко В.В. Деякі народні звичаї, народні вірування та повір'я с. Піски Баштанського району //Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Тези доп. міжнар. наук.-метод. конф. 21-24 травня 1997. – Херсон, 1997. – С. 281-283.

10. Караульна О.М., Дрізо В.Я. Традиції та повір'я, пов'язані з криницями на Миколаївщині"// Перша обласна краєзнавча конференція: Тези. доп. обл. краєзнавчої конф. – Миколаїв, 1995. – С.34-36.

АНОТАЦІЯ

Караульна О. М. **"Південь України кінця XIX – початку XX століття в контексті культурно-національного відродження України"** – Рукопис.

Дисертацією є рукопис на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 17.00.01. – теорія та історія культури. – Київський національний університет культури і мистецтв. – Київ, 2005.

У дисертаційному дослідженні автор розглядає головні події кінця XIX – початку XX ст., що були рушійною силою культурного піднесення та національного відродження України.

Активізація національно-культурного руху виявилася у виданнях української періодики і книг, в науковій і просвітницькій діяльності, у поширенні живого українського слова засобами театру.

На Півдні України в контексті загального національно-культурного відродження кінця XIX – початку XX ст. виявлено основні тенденції політичного, соціально-економічного, духовного і культурного характеру. Основу відродження української культури в регіоні заклала творча діяльність інтелігенції Півдня України, доробок якої сприяв його піднесенню. Отже, процеси національно-культурного відродження охоплювали розвиток національної науки, освіти, літератури, мистецтва, збереження зразків фольклору та інших елементів національної культури.

Ключові слова: нація, націоналізм, національне відродження, культурні процеси, націотворення.

АННОТАЦИЯ

Караульная Е.Н. **"Юг Украины конца XIX - начала XX столетия в контексте украинского культурно-национального возрождения"** – Рукопись.

Диссертация на соискание ученной степени кандидата исторических наук по специальности 17.00.01. – теория и история культуры. – Киевский национальный университет культуры и искусств. – Киев, 2005.

В диссертационном исследовании автор рассматривает период конца XIX - начала XX столетия, его главные события, ставшие движущей силой культурного подъёма и национального возрождения. В работе на основе опубликованных и архивных материалов раскрыты основные направления и формы культурно-национальных процессов конца XIX – начала XX ст. в южном крае Украины. Диссертантом предложена периодизация нациотворческих процессов в регионе, пополнен документальный фонд фольклористики и этнографии как первоисточника национального возрождения.

Юг Украины в 90-х годах XIX столетия развивался в контексте общенациональной истории. Национально – культурное движение реализовалось в издании украинской периодики и книг, в научной и просветительской деятельности национальной интеллигенции литераторов, художников, композиторов, актёров, которые своим творчеством закладывали фундамент нациотворческих процессов, превращая этнос в политически и культурно самосознательную нацию. На Юге Украины был сосредоточен мощный научно-технической потенциал: выдающиеся флотоводцы и ученые мирового масштаба, обогатившие отечественную науку, военное судостроение, геодезию, военную стратегию, ракетодинамику, медицину, астрономию, археологию и т.д. Диссертант характеризует их как носителей национального сознания определивших модернизацию экономики Юга Украины, расширения ее международных экономических отношений, развитие

мощного культурно-просветительного движения как одного из фактов национального движения.

В работе раскрыта роль учебных заведений и общественных организаций в этих процессах, акцентировано внимание на том, что на Юге Украины в конце XIX – начале XX ст. были подготовлены экономические и культурные предпосылки для дальнейшего развития ее государственности.

Таким образом, Юг Украины на рубеже XIX-XX столетий активно способствовал возрождению основ украинской национальной культуры, языка, литературы, образования, истории и других сфер культуры. Культурно – национальное возрождение интегрировало общественно- исторические преобразования и достижения во всех сферах. Эти процессы, по мнению автора, прошли определённые этапы развития: антикварный, гражданско-культурный и политический. Несмотря на довольно жесткие условиях (русификация, преследования цензуры и т.д.), они все же влияли на сознание общества, пробуждали новую духовную реальность, которая стала основой для самоутверждения национального сознания личности.

Ключевые слова: нация, национализм, национальное возрождение, национальное движение, культурные процессы.

ANNOTATION

Karaulna O. M. "The South of Ukraine the end of XIX – the beginning of XX century in the context Ukraine of cultural – national renewal"- A manuscript.

The dissertation for Candidate of History Science Degree on specialty 17.00.01. – Theory and History of Culture. – Kyiv National University of culture and art. – Kyiv, 2005.

In the investigation the authors observes the period of the end of XIX – the beginning of XX century and analyze the main events, which played a great role in the cultural ascent and national renewal of Ukraine.

Although the problem is rather urgent it had never been thoroughly analyzed before.

The process of cultural – national renewal was realized in published Ukrainian books and periodic, in scientific and educational activity, in spreading alive Ukrainian language. In the South of Ukraine according to the author's research we may observe the characteristic features of cultural – national renewal in politics, economy, social and art spheres. The elite of the southern part of Ukraine did their best to maintain the renewal processes and add to the cultural thesaurus of Ukraine.

Підп. до друку 17.10.2005. Формат 60x84 1/16. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 1,0. Зам. 185. Тираж 100

Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, Київ, вул. Січневого повстання, 21